

De doden spreken niet, of toch.....?¹

L.A.H. Bok

De Terebinth is een vereniging voor funeraire cultuur. Zij beoogt op te komen voor de waarden van de laatste rustplaats en de wijze waarop in Nederland omgegaan wordt met de dood en alles wat dat met zich meebrengt. Gedurende het 20-jarige bestaan van de Terebinth werden de leden menigmaal geconfronteerd met situaties die hun begrip en kunde te boven gingen. Toch werden telkens weer oplossingen gevonden of werd toegegeven aan sterkere krachten. Slechts mondjesmaat worden adviezen of aanbevelingen onderbouwd door wetenschappelijk onderzoek. De reden daarvoor is enerzijds gelegen in de status van de vereniging als een club van vrijwilligers, anderzijds in de complexiteit van het onderwerp.

Het onderwerp en zijn complexiteit

Dat laatste punt verdient nadere aandacht. Wie het funeraire erfgoed voldoende wil doorgronden zal zich moeten scholen in vele takken van wetenschap en techniek, zoals: rechten, letterkunde, kunst-, architectuur en cultuurgeschiedenis, sociologie, statistiek, cultuurtechniek, dendrologie en nog vele disciplines meer. Alle zijn ze op de een of andere wijze van toepassing.

Op een aantal van die terreinen wordt veelvuldig onderzoek gedaan, maar de nadruk ligt daarbij vooral op het immateriële aspect. Historici en sociologen hebben inmiddels vele publi-

Afb. 1 Funeraire cultuur of grasveld met paaltjes..... (foto Leon Bok)

caties op hun naam met als onderwerp de dood en de omgang daarmee, vanuit verschillende perspectieven.

In deze lezing wil ik het echter hebben over het tastbare van de funeraire cultuur, waaronder ook zaken die versnipperd zijn over verschillende musea of opgenomen in archieven in heel Nederland. Deze zaken zijn relatief veilig, maar zijn nog niet vaak onderwerp van onderzoek geweest.

Ook onderwerpen als lijkbezorging of lijkverbranding komen slechts sporadisch voor als onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Niet dat er helemaal geen onderzoek wordt gedaan met betrekking tot lijkbezorging, maar dit spitst zich meestal toe op bekende en voor de hand liggende onderdelen, zoals de cultuurtechnische en financiële bedrijfsvoering van begraafplaatsen. Ook genealogen en kunsthistorici doen hun best maar beperken zich vooral tot beschrijvingen van wat er te zien is op die begraafplaatsen en kerkhoven. In sommige gevallen wordt onderzoek toegelaten om te inventariseren en te documenteren, voordat grootscheepse wijzingen plaatsvinden.

Dergelijke versnipperde onderzoeken geven geen goed landelijk overzicht van de waarden van de lijkbezorging in het algemeen en waardevolle begraafplaatsen in het bijzonder. Ook wordt geen bijdrage geleverd aan de vraag hoe die begraafplaatsen in stand te houden, dan wel hoe deze te ontwikkelen.

In 1985 riep de toenmalige Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur Elco Brinkman de gemeenten in Nederland op om aandacht te schenken aan cultuurhistorisch waardevolle begraafplaatsen en grafmonumenten. Dit was bij uitstek een moment om met behulp van onderzoek vast te stellen welke begraafplaatsen en grafmonumenten waardevol waren. Dergelijk onderzoek zou gebaseerd moeten zijn op een systematische inventarisatie, documentatie en waardesetting, waarna een landelijk beleid voor instandhouding en ontwikkeling geformuleerd zou kunnen worden. Het is er echter niet van gekomen. Er is wel onderzoek gedaan, maar tot op heden onvoldoende en te weinig structureel. De rol die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) daarin had kunnen spelen, is helaas onbenut gebleven. Andere prioriteiten, gebrek aan middelen en wellicht ook kennis zijn daar

enkele oorzaken van. Bij uitstek de inventarisatie, selectie en bescherming van de bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940, beter bekend als MIP en MSP, had voor beter onderzoek een basis kunnen vormen.

Afb. 2 Schutblad van *Begraven en Begraafplaatsen* (foto Leon Bok)

Ondanks dit alles hebben kerkhoven en begraafplaatsen bij de RDMZ toch enige wel aandacht gekregen. Maar alvorens hier nader op in te gaan moet gezegd worden dat juist buiten de overheid de meeste initiatieven zijn ontplooid. Zo zijn er de laatste jaren vele populair-wetenschappelijke publicaties verschenen die de dood en de cultuur daaromheen tot onderwerp hebben. In 1994 gaf Teleac het boek *Begraven & Begraafplaatsen - Monumenten van ons bestaan*² uit, gebaseerd op de gelijknamige cursus. Ook heeft de Terebinth met haar enthousiaste vrijwilligers zich niet aflatend voor het onderwerp ingezet. Daarvan getuigen onder meer de publicatie *Begraafplaatsen als Cultuurbezit, met inventarisatiehandleiding*³ die de Terebinth in 1992 heeft uitgegeven en de thans verschijnende reeks *Funeraire Cultuur*.⁴ Een andere belangrijk initiatief is onder andere de realisatie van het Nederlands Uitvaartmuseum, dat waarschijnlijk een plaats krijgt in de voormalige directeurswoning van begraafplaats de Nieuwe Ooster te Amsterdam. Het publiek een kijk geven in de

Afb. 3 Voorkant van het boekje van de Terebinth, *Begraafplaatsen als Cultuurbezit* (foto Leon Bok)

wereld van de funeraire cultuur rechtvaardigt onderzoek en verrijkt daarmee onze cultuur. Naast de genoemde organisaties hebben ook een aantal gemeenten, stichtingen 'tot instandhouding van' en niet te vergeten een aantal betrokken begraafplaatsbeheerders zich met verve voor hun 'eigen' begraafplaats ingezet.

Bij gelegenheid van de Open Monumentendag 1999 die in het teken stond van kerkhoven en begraafplaatsen zijn veel publicaties en brochures verschenen. Zo werd de Algemene Begraafplaats Crooswijk te Rotterdam door auteurs Kamphuis en Van Duin met een bijzonder boek in de schijnwerpers gezet, waaraan een breed onderzoek vooraf ging.⁵ Ook in Leeuwarden werd een fraai boekje uitgegeven in de jaarlijkse reeks rond de Open Monumentendag⁶.

Waar het gaat om meer praktisch onderzoek ten behoeve van instandhouding kunnen als toonzettende voorbeelden worden genoemd de restauratie in de jaren tachtig van de vorige eeuw van de Joodse Begraafplaats aan de Scheveningseweg en die van de RK Begraafplaats St. Petrus Banden in Den Haag. Aan beide restauraties, waarbij Braaksma & Roos Architecten was betrokken, is gedegen onderzoek vooraf

Afb. 4 Binnenzijde poortgebouw van de Algemeene Begraafplaats Crooswijk te Rotterdam (foto Leon Bok)

gegaan. Ook zijn er voorbeeldige publicaties aan gewijd.⁷ Daarin worden niet alleen de restauratie en de uitgangspunten die daaraan ten grondslag hebben gelegen besproken, maar wordt ook aandacht gegeven aan de geschiedenis van de begraafplaats en de grafstenen en de aanwezige ecologische waarden. In dit verband moet ook de restauratie van de vroeg-17de-eeuwse Portugees Joodse begraafplaats Beth Haim te Ouderkerk aan de Amstel worden genoemd, waarbij de ervaringen opgedaan in Den Haag hun nut konden bewijzen. Het Masterplan uit 1997 staat op naam van Braaksma & Roos Architecten en Wille Landschaps- en Begraafplaatsarchitectuur.

Dat niet alle inzet direct tot een gewenst resultaat leidt, mag het volgende voorbeeld illustreren. Het gaat hier namelijk om een zeer weerbarstig onderwerp, dat van de betrokkenen een soms zeer lange adem vergt. De gang van zaken rond de Oude Stadsbegraafplaats aan de Spanjaardslaan te Leeuwarden kan dit illustreren. Voor het behoud van deze bijzondere begraafplaats, naar een ontwerp van de bekende tuinarchitect L.P. Roodbaard, beijvert zich sinds haar oprichting in 1996 de *Stichting Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden*.⁸ Inzet van

de Stichting is een terughoudende en gefaseerde restauratie van de begraafplaats volgens de uitgangspunten van 'begeleiding van het verval'. In 1993 werd een uitgebreid onderzoeksrapport aan de gemeente Leeuwarden gepresenteerd waarin een overzicht werd gegeven van de stand van zaken. Voortbouwend op dat rapport werd een onderzoek verricht naar de oorspronkelijke aanleg. Uitkomst van dat onderzoek was een groenbeheerplan dat rond 1995 geïmplementeerd werd. Rond die tijd verscheen tevens een restauratieplan, van de hand van Braaksma & Roos Architecten. Aan de hand van dit restauratieplan werd gekozen voor een gefaseerde consolidatie van de grafmonumenten. In 2001 werd door de RDMZ voor de eerste fase van de werkzaamheden een aanzienlijk bedrag toegezegd. En daar houdt het nut van alle onderzoek op want de gemeente Leeuwarden toonde niet het initiatief om het resterende bedrag vrij te maken. De stichting kan haar fondswerving derhalve ook niet opstarten. Resultaat is uitstel van de zo noodzakelijke werkzaamheden met onnodige en niet zelden onherstelbare schade als gevolg.

Overigens zijn niet alleen in Leeuwarden particulieren in de weer om een cultuurhistorisch waardevolle begraafplaats als het ware nieuw leven in te blazen, terwijl de eigenaar zelf het in een aantal gevallen laat afweten! Hoe dit alles ook zij: de Spanjaardslaan kan goed als voorbeeld dienen om de inhoudelijke complexiteit rond de bescherming en instandhouding van ons funeraire erfgoed te illustreren.

Initiatieven op overheidsniveau

Zoals hiervoor reeds werd aangegeven, heeft de RDMZ ook wel aandacht besteed aan dit onderwerp. Een van de directe gevolgen van de oproep van Minister Brinkman in 1985 waren namelijk de verzoeken van goedwillende eigenaren van begraafplaatsen die de RDMZ verzochten om rijksbescherming voor hun begraafplaats. Het merendeel van de verzoeken om bescherming is indertijd echter niet gehonoreerd wegens te geringe monumentale waarden of werd afgewezen door de toenmalige Monumentenraad bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal.

Dit vergelijkingsmateriaal had uit onderzoek naar voren kunnen komen, maar er is nooit enig onderzoek op dat gebied gedaan. Terugkijkend kunnen we stellen dat dit te wijten is aan het ontbreken van *kader* en *beleid*. Onder *kader* zou kunnen worden verstaan gedegen kennis op de verschillende overheidsniveaus van de funeraire cultuur in Nederland, een inventarisatie van cultuurhistorisch waardevolle parafernalia, kerken en begraafplaatsen in Nederland die is gestoeld op een algemeen aanvaard selectiestelsel.

Een goed overzicht van begraafplaatsen in Nederland ontbreekt echter nog tot op heden. Vermoed wordt dat er meer dan 4000 begraafplaatsen of kerken in Nederland zijn. Daarvan zijn ruim 3500 vastgelegd in een database die in particulier bezit is.⁹

Naast een kader is ook, of juist, *beleid* een voorwaarde. De belangrijkste vraag bij bescherming en instandhouding is immers die van het *waarom*: *waarom willen we een complex*

Afb. 5 Instandhouding in de praktijk leidt niet altijd tot gewenste resultaten, vooral wanneer het cultuurhistorisch besef ontbreekt, zoals hier bij de Oude Stadsbegraafplaats te Leeuwarden. De persleiding werd hier in 2002 aangelegd zonder vergunning, of onderzoek naar andere mogelijkheden (foto Leon Bok)

of object voor de toekomst bewaren. Die vraag kunnen we alleen maar beantwoorden door het stellen van een aantal vervolgvragen: wat is dan de bijzondere waarde van dat object of complex en op grond waarvan, wie of wat wordt ermee gediend, hoe gaan we er in de toekomst mee om, wat mag er wel mee worden gedaan, wat niet, op welke wijze willen we het in stand houden, waarom en kan dat wel op die manier, welke problemen kunnen we verwachten bij het dagelijks gebruik, staan bescherming en gebruik elkaar niet in de weg, welke zijn de financiële consequenties van de bescherming en zo meer. Eigenlijk had dit soort vragen al beantwoord moeten zijn voordat indertijd de brief van Minister Brinkman werd verstuurd. Zowel voor de aangeschrevenen als voor de RDMZ kwam de brief in zekere zin als een verrassing. Kennelijk was de tijd nog niet rijp en waren er op het gebied van de monumentenzorg andere prioriteiten, zoals eerder al werd gesteld. Wellicht was ook de kennis nog niet op het niveau zoals nodig was voor dit onderwerp.

Huidige stand van zaken wat betreft inventarisatie, selectie en bescherming van funerair erfgoed

Eerder werd al geduid op het feit dat veel van ons funerair erfgoed zich bevindt in musea en archieven. Een goed overzicht daarvan ontbreekt tot op heden en wordt mondjes-maat ontsloten voor exposities of publicaties. Wat betreft de inventarisatie van begraafplaatsen het volgende. Sinds de 'brief van Brinkman' figureert het magische getal van 150 van rijkswege beschermde begraafplaatsen of grafmonumenten. Eind 1985 zouden omstreeks 147 kerkhoven, begraafplaatsen of objecten daarop, beschermd zijn. Sedert de uitvoering van het MSP zijn daar zo'n 1000 onderdelen aan toegevoegd, een toename van 700 procent zo is uit onderzoek komen vast te staan. Direct dient hier bij vermeld te worden dat dit getal volledig het funeraire erfgoed buiten de kerken beslaat. Eerst in 2002 is vanuit het project Actualisering Monumen-

tenregister - dat een initiatief is van de RDMZ en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) - een onderzoek gedaan naar de omgang met beschermd funerair erfgoed. Ook de beschermde kerkhoven en begraafplaatsen staan immers op de rol om te worden geactualiseerd. Omdat het gaat om een categorie monumenten met een heel eigen problematiek waar het gaat om bescherming, onderhoud en restauratie, is besloten om vooruitlopend op de daadwerkelijke actualisering een onderzoek te doen naar de status van een 25-tal beschermde kerkhoven en begraafplaatsen verspreid over Nederland¹⁰. De bedoeling van het onderzoek was om aan de hand van een aantal ijkpunten inzicht te krijgen in het waarom en hoe van de bescherming. De dagelijkse praktijk van de bescherming van met name de jongere begraafplaatsen heeft ons inmiddels geleerd dat uit de omschrijvingen niet altijd even duidelijk valt op te maken wát de bescherming nu precies inhoudt. Uit het onderzoek van de 25 begraafplaatsen, valt voor de reeds langer beschermde kerkhoven en begraafplaatsen ook af te leiden welk effect - positief, neutraal of negatief - de beschermde status voor het monument heeft gehad. De resultaten zijn soms tevredenstellend, soms tamelijk onthutsend. Zo blijkt bescherming van een begraafplaats niet altijd bij te dragen aan het behoud daarvan, iets wat wel algemeen gedacht wordt. Datzelfde kan gesteld worden van sluiting van een begraafplaats. De eenzijdigheid van het onderzoek dat heeft geleid tot bescherming is hier debet aan. In het verleden zijn het vooral kunsthistorici geweest die waardestellend onderzoek deden. Uit de rijke voorraad aan grafmonumenten op een 19de-eeuwse begraafplaats werden een aantal topstukken geselecteerd, beschreven, gewaardeerd en beschermd. Vaak werden daarbij dan ook nog de oudere opstellen meegenomen..... Er werd dus niet gekeken naar streek-eigen symboliek, typerende vormgeving of typische uitingen rondom de dood. Kortom, het funerair-historische werd min of meer genegeerd. Dat heeft er toe geleid dat het huidige beschermde funeraire erfgoed voornamelijk bestaat uit graftekens die vanwege hun ouderdom of hun kunsthistorische waarde relevant werden geacht. Gelukkig zijn enkele begraafplaatsen in de jaren negentig in hun geheel aangewezen vanwege hun typerende karakteristiek en hun waarde als toonbeelden van de funeraire gewoonten van de laatste twee eeuwen. Echter met die aanwijzing tot beschermd monument zijn we er niet.

Onderzoek tot nut van instandhouding

Hoe dienen we die begraafplaatsen of onderdelen dan in stand te houden? Daar hebben de huidige instanties helaas weinig kennis voor in huis. Een groendeskundige of kunsthistoricus zal de Wet op de lijkbezorging of de plaatselijke verordening er waarschijnlijk niet op na slaan om zich ervan te verzekeren dat de voorgestelde maatregelen zich juridisch juist verhouden met de dagelijkse gang van zaken op een begraafplaats. Voor een onderwerp als begraafplaatsen is een onderzoeker nodig met kennis en ervaring op diverse terreinen! In Nederland wordt steeds vaker afgestudeerd op het

onderwerp, maar dat vaak nog vanuit de eigen discipline. Daarnaast staan echter ook onderzoekers op die de zaak vanuit een breder perspectief willen bekijken en daarvoor ook relevant onderzoek doen in samenwerking met de betrokken organisaties en instanties. Alleen op die manier kan instandhouding en ontwikkeling van funerair erfgoed op goede wijze verlopen. Immers een begraafplaats bestaat uit meer dan alleen kunsthistorische aspecten!

Het wordt tijd dat de overheid ernst gaat maken met het onderwerp funerair erfgoed en de middelen aanwendt om dit onderwerp op juiste wijze te belichten. Dit met het oog op continuïteit van een onderdeel van ons erfgoed dat zoveel zegt over het leven!

Tot slot

In het kader van de lezing en het doel van de dag die door het Platform Mariaplaats werd georganiseerd, valt er nog veel meer te zeggen over dit onderwerp, maar er is inmiddels wel een beeld geschetst van wat er is gebeurd en nog te gebeuren staat. De vereniging De Terebinth wil in de toekomst graag bijdragen aan een beter gefundeerd onderzoek naar het funeraire erfgoed, reden ook waarom de vereniging deelneemt aan het Platform Mariaplaats.

Stelling m.b.t. de betekenis en de rol van wetenschappelijk onderzoek inzake bescherming, instandhouding en ontwikkeling van cultuurhistorisch waardevolle kerkhoven en begraafplaatsen ten behoeve van de studiedag van het Platform Mariaplaats op 13 december 2002.

Waardstellend onderzoek is voor funerair erfgoed eerder de doodsteek dan dat hiermee de instandhouding en ontwikkeling wordt gewaarborgd. Dit pleit voor een bredere, interdisciplinaire kijk op het onderwerp. Met name de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zou hierin een stimulerende en begeleidende rol moeten spelen, in samenwerking met particulieren, stichtingen, kerkvoogdijen en andere kerkelijke bestuursorganen, vertegenwoordigers van verenigingen/organisaties van (bijv. LOB) beheerders van begraafplaatsen, (tuin)architecten en (groen)ontwerpers, biologen en ecologen, uitvaartondernemingen, steenhouwers.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een lezing die op 13 december 2002 werd uitgesproken tijdens de studiedag van het Platform Mariaplaats met als onderwerp "de betekenis en de rol van wetenschappelijk onderzoek inzake materiaal erfgoed". De tekst werd gedeeltelijk gebaseerd op een lezing van mw. Y. Attema (RDMZ) die door haar werd voorgedragen op 11 april 2002, tijdens de studiedag over funerair erfgoed in Nederland.
- 2 H.L. Kok, A. Wille en G. Boerhof, *Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan*. Utrecht 1994. [Stichting Teleac]
- 3 *Begraafplaatsen als cultuurbezit. Met inventarisatiehandleiding*. Utrecht 1992 [Uitgave de Terebinth]
- 4 Behalve aan de provinciale hoofdsteden besteedt deze reeks Funeraire Cultuur aandacht aan regio's in de provincies. De reeks, waaraan verschillende auteurs meewerken, wil een beeld geven van de funeraire cultuur in Nederland. Het deeltje met de titel *Doodse Dingen funerair erfgoed in publiek verband*, dat tijdens de studiedag werd aangeboden (auteur W. Cappers), vormt de inleiding op de reeks.
- 5 M. Kamphuis, *Algemene Begraafplaats Crooswijk*, Rotterdam 1828-2000. Rotterdam 2000. [De Hef publishers]
- 6 K. Zandberg e.a., *Hier wordt U, voor gij sterft, een lusthof aangeboden*, ter gelegenheid van Open Monumenten Dag Leeuwarden 1999. [Stichting Aed Levwerd]
- 7 F. Puttmann e.a., *De joodse begraafplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag*. Den Haag 1992. [uitgave Gemeente Den Haag, VOM-reeks 1992 nr. 5]
- 8 Voor meer informatie over deze begraafplaats zij verwezen naar Y. Attema, L. Bok en J. Smals, *De Oude Stadsbegraafplaats Leeuwarden. Roodbaards laatste rustplaats*. Leeuwarden 2001.
- 9 Deze database wordt beheerd door L.A.H. Bok en wordt benut door Terebinth en RDMZ.
- 10 Onderzoek naar Beschermden Begraafplaatsen en onderdelen, uitgevoerd door L.A.H. Bok. Op 17 juli 2002 aangeboden aan het directieteam van de RDMZ. De inhoud was aanleiding om bij het ministerie van OC&W dit onderwerp hoog op de agenda te zetten, als onderdeel van het onderwerp "Groen".